

सार्थ ज्ञानेश्वरी

अध्याय नववा

तरि अवधान एकले देइजे । मग सर्वसुखांसि पन्र घेइजे ।
हें प्रतिज्ञोत्तर माझें । उघड आइकां ॥ १ ॥

परि प्रौढि न बोलें हो जी । तुझां सर्वज्ञाचां समाजीं ।
देयां अवधान द्वाणे हे माझी । विनवणी सलगी ॥ २ ॥

कां जें लळेयाचे लळे सरति । मनोरथाचे मनौरे पुरति ।
जरि माह्येरे श्रीमंते होंति । तुझां ऐसीं ॥ ३ ॥

तुमचेया दीठिवेयाचिये खोले । सांसिनले प्रस्यन्नतेचे मळे ।
ते साउली देखौनि लोळे । श्रांतु जी मी ॥ ४ ॥

तुझीं सुखामृताचे डोहो । द्वाणौनि आपुलिया सवा वोल्हावों लाहों ।
आणि एथ ही सलगि करु जरि बीहों । तरि निहों कें पां ॥ ५ ॥

आणि बाळक बोवडां बोलीं । कां वांकुडां विचुकीं पाउलीं ।
चोज करूनि माउली । रिझ्यां जेवि ॥ ६ ॥

तेवि तुझां संतांचा पढियो । कैसेनि तर्हीं आद्यांवरि हो ।
इया बहुवा अलुकी जी आहों । सलगि करित ॥ ७ ॥

वांचूनि माझिये बोलतिये योग्यते । सर्वज्ञ भवाढश श्रोते ।
काइ धडेयावरि सारख्यते । पढों सिकिजे ॥ ८ ॥

अवधारां आवडे तेसणा धुंधुर । परि महातेजीं न मिरवे काइ करु ।
अमृताचां ताटी घोगरु । ऐस्यं रसोयें कैचीं ॥ ९ ॥

हां हो हिमकरा वीजणे । किं नादापुढां आइकवणे ।
लेणेयांसि हें लेणे । केहीं आहे ॥ १० ॥

सांघां परिमळे काइ तुरुंबावें । सागरे कवणी ठांड नाहावें ।
हें गगन चि अडे आघवें । ऐसा पवाडु कैचा ॥ ११ ॥

ज्ञानेवे म्हणतात श्रोते हो, तुम्हीं केवल एकाग्र मनाने प्रवचन ऐका,
तेवढ्यानेच आपल्याला र्यव सुख लाभेल हें माझे उघड प्रतिज्ञावचन आहे.
परंतु महाराज, तुमच्यासारख्या सर्वज्ञांच्या सभेपुढे हें मी आढ्यतेने
बोलत नाही. आपण अवधान द्यावे अशी माझी लडिघाळपणाची विनंती आहे.
जर तुम्हां ऐसे श्रीमंत माहेर लाभले, तर हड्ड घेणारांचे लाड
पुरे होतील मनोरथ करणारांच्या मनःकामना पुरत्या होतात.
तुमच्या कृपावृष्टीच्या ओलाव्याने प्रस्यन्नतेचे मळे अगदीं भराय आले,
ती सावली वृष्टीस पडून मी श्रांत होऊन तिथें लोळण घेत आहें,
महाराज, तुम्ही सुखामृताचे डोहच आहांत, म्हणून आम्ही आपल्या इच्छेनुसूप
गारवा प्राप्तकरून घेतो. जर मी संकोचलो तर मला शांती कशी घरे मिळेल ?
किंवा बालकाच्या बोबडया बोलांनी व वेडयाचाकडया
चालण्याने तरी आई त्याचें कौतुक करून आनंद मानते.
त्याप्रमाणेच काहीतरी कारणाने तुम्हां संतजनांची प्रीती मजवर
व्हावी, या उत्कंठतेने महाराज आम्ही सलगी करीत आहोत.
सर्वज्ञ अशा तुमच्यासारख्या श्रोत्यांपुढे अवधान द्या असें बोलण्याचीं माझी काय
योग्यता आहे ? सरख्यतीफुत्राला धडे पाठ करून विद्या संपादन करावी लागते काय ?
ऐका. काजवा कितीही मोठा झाला तरी सूर्याच्या महातेजापुढे त्याचें कांही एक
चालणार नाहीं. अमृताच्या ताटामध्ये वाढण्यासारखे पक्वान्न कोठून आणणार ?
अहो ! हें पहा शीतकरण चंद्राला वारा घांलणे किंवा नादवृत्ताला गाणे
ऐकवणे आणि अलंकाराला अलंकार घालणे हे कधी रास्त आहे का ?
असें सांगा, स्वतः परिमळाने वास तरी कसला घ्यावा ? समुद्राने स्वतः कोणत्या
ठिकाणी स्नान करावें ? हें महानआकाश पांघरू शकेल, असे वस्त्र आणावें कोठून ?

तैसे तुमचे अवधान धाए । आणि ह्याणो हें देखो होये ।
ऐसे वक्तृत्व कवणाते आहे । विचारिजो ॥ १२ ॥

तर्हीं विश्व प्रकटितेया गमस्ती । हाथिवेनि किजे काइ आरति ।
कां चूळोदके अपांपती । अर्ध्यु न दिजे ॥ १३ ॥

प्रभू तुद्दीं महेशाचिया मूर्ती । आणि मीं दुवळा अर्चितसे भक्ति ।
ह्याणौनि बोलु जर्हीं गंगावती । तर्हीं स्थीकराल ॥ १४ ॥

बाल बापाचां ताटीं रिगे । रिघौनि बापातें चि जेवउं लागे ।
किं तो संताषाचेनि वेगे । मुख ओडवी ॥ १५ ॥

तैसा मीं जर्हीं तुद्दांप्रति । चावटै करितसे बालमती ।
तर्हीं तुद्दीं संतोषिजे ऐसी चि जाति । स्नेहाहिए एया ॥ १६ ॥

आणि तेणे आपुलेपणाचेनि मोहे । तुद्दीं संत घेतले आहा बौहे ।
ह्याणौनि केलिये सलगिचा नोहे । भारु तुद्दां ॥ १७ ॥

आहो तान्हेयांची लागे झटे । तरि तेणे अधिके चि पान्हा फूटे ।
रोसें प्रेम दूणाघटे । पढियंतेयाचेनि ॥ १८ ॥

ह्याणौनि मज लेंकुरवाचेनि बोलें । तुमचे कृपालूपण निदैलें ।
चेइलें हें जी जाणावलें । एयालागि बोलिलं ॥ १९ ॥

यह्यं चांदिणे पिकविजत आहे काइ चैपणीं । किं वारेया घापत ।
आहाति वाणीं । हां हो गगना गवसणीं । गुंफिजतसे ॥ २० ॥

आइकां पाणीं घोथिजवावे न लगे । नघनीतीं माथुला न लगे ।
लाजिलें वाखाणुं न निगे । देखौनि जेयातें ॥ २१ ॥

हें असो शब्दब्रह्म जिये बाजे । शब्दु मावळलेयां निघांत निदिजे ।
तो गीतार्थु मळाटिया बोलिजे । हा पाडु काइ ॥ २२ ॥

तुम्हां सर्वज्ञ संतांचे अवधान तृत्य होईल आणि म्हणाल कीं वाहवा ! 'याला
म्हणावे व्याख्यान' असें तुम्हांला तृप्त करण्याजोंगे वक्तृत्व कोणाचे आहे ?

म्हणून सर्व जग प्रकाशमय करणाऱ्या सूर्याला काढवातीने ओवाळून
नयें काय ? किंवा समुद्राला चुल्काभर पाण्यानें अर्ध्य देऊं नये का ?

महाराज, तुम्ही मूर्तिमंत शंकर आहांत व मी अत्यंत दरिद्री, मोठ्या श्रद्धेने आपली पूजा
करीत आहे. आणि माझा बोल जरी निर्गुंडीचा पाला आहे, तरी तो आपण स्थीकाराल ना ?

लहान मूल बापाच्या ताटांत जेवायला बसून बापालाच जेवूं
घालतें, तेहीं तो मोठ्या संतोषानें आपलें तोंड पुढे करतो.

त्या प्रमाणे जरी मी तुमच्याशी बालबुद्धीने बडबड करीत आहे,
तरी तुम्ही जास्तच यंतुष्ट व्हावे असा प्रेमाचा स्वभावच आहे.

आणि तुम्ही संतजन आपुलकीने, मोहाने पुष्कळच मृदू झालेले
आहात, म्हणून मी केलेल्या सलगीचे तुम्हांला ओङ्गे वाटणार नाहीं.

पाडसाने आचलाला दुशी दिली तर गायीला जास्त पान्हा
फुटतो. तसेच लाडक्याच्या रागावण्याने प्रेम दुप्पट होतें.

म्हणून मज लेकराच्या बोलण्याने तुमचे निजलेले कृपालूपण जागें
झालें; असें कळून आलें म्हणून 'अवधान धा' असें मी बोललो.

एह्यां चंद्राचे चांदिणे कोणीं आढींत घालून पिकविले आहे काय, वाच्याला
लोटून वाहावें लागतें काय ? अथवा गगनाला कोणी गवसणीं घालूं शकतो का ?

ऐका. पाणी पातळ करावे लागत नाही, लोण्याला रवीने घुसळावें लागत नाहीं. तसेच
आपणां संतांचे दर्शन होताक्षणीं माझें व्याख्यान लज्जित होऊन वाहेर निघत नाहीं.

हें असो; वेदांचे शब्द कुठीत झालें असतां, जो वेद, गीतार्थरूपी बाजेवर निघत नाहीं
झोप घेतो, तो गीतार्थ मीं मराठीं भाषेत करावा ही काय मांझी योग्यता आहे का ?

परि ऐसा ही मज धिंवसा । तो पुडतीं एया चि एकी आशा ।
जें धीटीवं करूनि भवावशां । पडियंतेयां होआवें ॥ २३ ॥

तरि आतां चंद्रापासौनि निवितें । जें अमृता ही हूनि जिवितें ।
तेणे अवधाने कीजो वाढतें । मनोरथां माझेया ॥ २४ ॥

कां जै दीठिवा तुमचा वर्षे । तैं सकळार्थाच्ची मति पीकें ।
एहिं कोंभैलं उन्मेखु सुके । जरि उदास तुदीं ॥ २५ ॥

साहाजे तज्जीं अवधारा । वक्तृत्वा अवधानाचा होये चारा ।
तैं दोंदे पेलति अक्षरां । प्रमेयांचिं ॥ २६ ॥

अर्थु बोलाची वाट न पाहे । तेथ अभिप्राञ्छं चि अभिप्रायातें विये ।
भावांचा फुल्लौरा होनु जाये । मतीवरि ॥ २७ ॥

झणौनि संवादाचा सुंवाञ्छं ठळे । तरि हृदयाकाश सारख्यतें ३०ले ।
श्रोता दुचिता तरि वितुळे । मांडला रसु ॥ २८ ॥

आहो चंद्रकांतु द्रवता किरु होये । परि ते हातवटी चंद्रि किं आहे ।
झणौनि वक्ता चि वक्ता न्हवे । श्रोतेनिविण ॥ २९ ॥

परि आतां आमुतें गोडां करावें । ऐयें तांदुळिं काइसेयां विनवावें ।
सार्विखेडेनि कां प्रार्थाचिं । सूत्रधारातें ॥ ३० ॥

तो काइ बाउलेयांचा काजा नाचवी । किं आपुलिये जाणिवेची ।
कला वाढवी । झणौनि आह्यां येया ठेवाठेवी । काइ काज ॥ ३१ ॥

तंव गुरु झणति काइ जाले । हैं समस्त ही आह्यां पातले ।
परि आतां सांघं जे बोलिले । नारायणे ॥ ३२ ॥

एथ संतोखेंसीं निवृत्तिदासें । जी झणौनि उल्हासें ।
अवधारा कृष्णु ऐसे । बालते जाले ॥ ३३ ॥

गीतार्थ निरूपण करण्यास मी असा अयोग्य असूनही मीं गीतार्थ सांगण्याची घिटाई
केली, याच एका आशेने कीं तुम्हांसारख्या कृपालू श्रोत्यांना मी आवडता व्हावे.

तरी चंद्रांपेक्षाही प्रसन्नता उत्पन्न करणाऱ्या आणि अमृतापेक्षाही जास्त वांचविण्याचें
सामर्थ्य आहे, त्या आवधानदानानें तुम्ही माझ्या मनोरथाचें पोषण करावें.

कारण तुमच्या कृपाहष्टीचा वर्षाव झाला असतां, माझ्या बुद्धीत सर्व अर्थ पूर्णपणे
स्फुरतील; पण जर तुम्ही उदास रहाल, तर ज्ञानाचा फुटलेला कोंबही सुकून जाईल.

महाराज ! वक्त्याच्या वक्तृत्वाला श्रोत्यांचे सावधानपण हाच स्वाभाविक
खुराक आहे, आणि तो मिळाला तर वक्त्याच्या अक्षरांना प्रमेयाची दोंदे सुटील.

अर्थ बोलण्याचीच वाट पहात असतो शब्द वाहेर पडल्यावर त्यांतून
अर्थावर अर्थ निघतात आणि बुद्धीवर भावार्थाचा फुलवरा फुलून येतो.

म्हणून संवादरूपी अनुकूल वारा सुटला कीं हृदयरूपी आकाशामध्ये सारख्यातचे मेघ वोलून
येतात. आणि श्रोता दुश्चित असेल, तर व्याख्यानास्य आलेला रंग वितलून जाईल.

अहो, चंद्रकांत मण्याला पाझर फुटतो ही गोष्ट खरी, पण त्याला कारण
चंद्राचे चांदणेच असते म्हणून वक्ता हा श्रोत्याशिवाय अस्तित्वातच येत नाही.

पण आतां 'आफ्ळाला गोड मानून घ्या' अशी तांदुळानीं जेवणारांची प्रार्थना कशाकरिता
करावयाची ? कल्सूत्री बाहुलीने सूत्रधाराला 'मला नाचव' अशी प्रार्थना कशाला करावी ?

तो सूत्रधार जो बाहुल्या नाचवितो, तो तर आपले कौशल्य द्विगुणित करीत
असतो. म्हणून मी अवधान घ्या असे मी श्रोत्यांना विनवू तरी कशाला ?

तेव्हा श्रीगुरु निवृत्तिनाथ म्हणतात, अरे झाले तरी काय ? हैं तुझे सगळे
स्तवन आफ्ळांस पावते झाले, तू आता भगवंतांनी पुढे काय सांगितले ते सांग.

यावर परम संतुष्ट होऊन निवृत्तिदास ज्ञानदेव
म्हणाले, ऐकावें श्रीकृष्ण असें म्हणाले,

श्रीभगवानुवाच -

इदं तु ते गुह्यतमं प्रवक्ष्याम्यनसूयवे ।
ज्ञानं विज्ञानसहितं यज्ञात्वा मोक्षयेऽशुभात् ॥ १ ॥

इदम्, तु, गुह्यतमम्, प्रवक्ष्यामि, अनसूयवे,
ज्ञानम्, विज्ञान, सहितम्, यत्, ज्ञात्वा, मोक्षये, अशुभात्

तु ज दोषदृष्टिरहित भक्त असलेल्याला हें परम गुह्य ज्ञान रहस्यासह
सांगतो, कीं जे जाणल्यानें दुःखरूप संसारातून मुक्त होशील.

अर्जुना हें चि वीज । पुडुतीं सांघिजैल तूज ।
जें अंतर्करणिं गुज । जिवाचिये ॥ ३४ ॥

एं मानें जिवाचें हियें फोडावें । मग गुज कां पां मज सांघावें ।
ऐसें काहीं स्वभावें । कल्पिसि जरि ॥ ३५ ॥

तरि परियसैं प्राज्ञा । तूं आस्थेची संज्ञा ।
बालिलिये गोठी अवज्ञा । नेणसि करु ॥ ३६ ॥

ह्याणैनि गृद्धपण आपलें मोडो । वरि न बोलणें हीं बोलावें घडो ।
परि आमचिये जीविचें पडो । तूळां जीविं ॥ ३७ ॥

आगा थानीं कीरु दूध गूढ । परि थानासी चि न्हवे किं गोड ।
ह्याणैनि सरो कां सेवितेयाची चाड । जरि अनन्यु मिळे ॥ ३८ ॥

मूळांहूनि बिं काढिलें । मग निरोविलिये भुइं पाखिरिलें ।
तरि तें सांडीचिखुरि गेले । ह्याणों ये काड ॥ ३९ ॥

एयालागि सुमनु आणि शुद्धमति । जो अनिंदुक आणि अनन्यगति ।
पैं गौप्य परि तेयाप्रति । चाचिल्लिंजे ॥ ४० ॥

तरि प्रस्तुत आतां गुणीं इहीं । तुजवांचुनि आनु नाहीं ।
ह्याणैनि गुज तक्कीं तुक्कां ठांडीं । लपौं नैए ॥ ४१ ॥

आतां केती नावा नावा गूज । ह्याणतां कानडे हान आवडैल तुज ।
तरि सांघौनि ज्ञान सहज । विज्ञानेंयीं ॥ ४२ ॥

अर्जुना, माझ्या अंतःकरणाच्या अगदीं आंतल्या कप्प्यातलें हे सर्व
ज्ञानाचें आदिकरण जीवाची गुजगोष्ट मी तुला सांगणार आहे.

आतां अशा प्रकारें हें जीवीचें गुह्य फोडून तें तुला मी
कां सांगतो असें काहीं तुझ्या मनीं सहजच शंका येईल,

तर, सुज्जा अर्जुना, मी सांगतों तें ऐक तूं ज्ञानप्राप्तीच्या इच्छेचें मूर्तिमंत रूप
आहेस. आक्षी सांगूं त्या गोष्टीचा कर्धीही अनादर करणे तुला ठाउक नाही.

म्हणून, आमची गुह्य गोष्ट बाहेर पडली तरी पडो, आणि न बोलण्यासारखेही बोलणें
घडलें तरी घडो, पण आमच्या अंतःकरणांतील गुप्त गोष्ट तुझ्या मनात उतरो.

अरे, स्तनामध्ये दूध दडलेलें असतें, पण स्तनाला त्याचा गोडपणा कळत नाही.
म्हणून जर एकनिष्ठ सेवन करणारा वत्स मिळाला, तर त्याची इच्छा पुरी होईना का !

कणगींतून बी काढलें, व स्वच्छ नांगरलेल्या योग्य भूमीत पेरले
तर तें मार्तीत मिसलण्यानें वायां गेलें, असें म्हणतां येईल काय ?

त्याकरितां चांगल्या मनाचा व दृढ बुद्धीचा परनिंदा न करणारा, आणि
एकनिष्ठ असा श्रोता जर मिळाला, तर त्याच्याजवळ गुप्त गोष्टीही बोलावी.

तर ह्या गुणांनीं संपन्न अशा सांप्रत तुजवांचून कोणी दिसत
नाहीं. म्हणून तुझ्या पासून गुप्त गोष्ट लपवू नये हेच योग्य.

आतां वारंवार गुप्त गुप्त म्हटल्यामुळे तुला चमत्कारिक
वाटेल. तरी आतां प्रापंचिक, ज्ञानासह शुद्ध ज्ञान तुला सांगेन.

परि ते चि ऐसेनि निवाडे । जैसे भांसळले खरे कुडे ।
मग काढिजति फाडे । वरि पारिखौनियां ॥ ४३ ॥

कां चांचोडाचेनि सांडये । खांडिजे पय पाणी राजहंसे ।
तु ज्ञान विज्ञान तैये । वांटूनि देऊँ ॥ ४४ ॥

मग वारेयाचां धारसां । पडिला कोंडा नुरे चि जैसा ।
आणि अवकणाचा आपैसा । राशि जोडे ॥ ४५ ॥

तैयी जे विवंचना जाणितलेया चि साठिं । संसारू चि
संसाराचिया गांठी । लाउनि वैसवी पाठिं । मोक्षश्रियेचां ॥ ४६ ॥

राजविद्या राजगुह्यं पवित्रमिदमुत्तमम् ।
प्रत्यक्षावगमं धर्म्यं सुसुखं कर्तुमव्ययम् ॥ २ ॥

हे ज्ञान सर्व विद्यांचा राजा, सर्व गुह्यांचाही राजा, अतिशय पवित्र, उत्तम, प्रत्यक्ष
अनुभवास येणारे, धर्मास अनुसरून साधन करावयास फार सोपे व अविनाशी आहे.

जेया जाणणेया विद्यांचां गावीं । गुरुत्वाची आचार्यपदवी ।
जे सकळ गुह्यां गोसांवि । पवित्रां रातूँ ॥ ४७ ॥

आणि धर्माचें निजधाम । तेंविं चि उत्तमाचें उत्तम ।
जेया येतां नाहीं काम । जन्मांतराचें ॥ ४८ ॥

मोटके गुरुमुखिं उदैजत दीसे । आणि हृदयीं स्वयंभ चि असे जैसे ।
प्रत्यक्ष फावों लागे तैये । आपैयेया ॥ ४९ ॥

तेंविं चि पैं गा सुखाचां पाउटीं । चडतां येर्इजे एया भेटी ।
मग भेटलेयां कीर मीठी । भोगणेयां हीं पडे ॥ ५० ॥

परि भोगाचिये अइलीकडे मेरे । चित उमे ठेले चि सुखा भरे ।
ऐसे सुलभ आणि सोपारे । वरि परब्रह्म ॥ ५१ ॥

परंतु जसे खरेंखोटे एकत्र मिसळलेले असतां, ज्याप्रमाणे त्यांना पारखून अलग केले जाते, त्याचप्रमाणे ज्ञान आणि विज्ञान हीं वेगळे करून सांगेन.

किंवा ज्याप्रमाणे राजहंस आपल्या चौंचीच्या चिमट्याने पाणी व दूध निरनिराळीं करतो तसे तुला प्रपंचज्ञान आणि विज्ञान निवडून देऊं.

किंवा मळलेले धान्य, भूस व बीं मिळून असते मग उफणणीच्या क्षणीं वायावर धरले कीं, भूस न उरतां उडून जाते, व धान्याची रास खाली उरते तसे विज्ञासहित ज्ञान जाणले असतां ते ज्ञान सर्व संसाराच्या पाठीमागेंच संसार लावून साधकाला तें मोक्षश्रीच्या पाठीवर नेऊन बसविते !

राजविद्या, राजगुह्यम्, पवित्रम्, इदम्, उत्तमम्,
प्रत्यक्ष, अवगमम्, धर्म्यम्, सुसुखम्, कर्तृम्, अव्ययम्

जें ज्ञान सर्व विद्यामध्ये महाश्रेष्ठ आचार्यपदवीला चढले आहे, आणि जें ज्ञान सर्व गुप्त गोष्टीचा स्वामी आहे व जें पवित्र वस्तूंचा राजा.

आणि धर्माचें आधिष्ठान, तसेंच उत्तमांत उत्तम, ही विद्या प्राप्त झाली असतां पुन्हा जन्ममरणाला जागाच रहात नाहीं, गुरुमुखांतून तें ज्ञान अमळसे उगवतांना दिसते व तें आपल्या हृदयांत मूळचेंच आहे असा आपोआप प्रत्यक्ष अनुभव येतो.

त्याचप्रमाणे, ज्याच्या भेटीला सुखाच्या घटत्या पायत्यांनी गेले असतां ज्याची भेट होते, आणि प्राणी पूर्ण होताच सुखानुभव भोगणेही संपून जाते.

परंतु भोगाच्या अलिकडच्या कांठावर चित सुखाने मोहरून जाते, असे जें ज्ञान सुलभ व साधे असूनही प्रत्यक्ष परब्रह्म आहे

तेविं चि पैं गा आणिक ही एक येयाचे । जें हातां आले तरि न वचे ।
आणि अनुभवितां कर्हीं न वेचे । वरि चीटे ही ना ॥ ५२ ॥

एथ जरि तार्किका । ऐसी हान घेंसी शंका ।
नां येवढी वस्तु हे लोका । उरली केवि पां ॥ ५३ ॥

तरि पवित्र होये आणि रम्य । तेविं चि सुखोपायें चि अवगम्य ।
आणि स्वयं सुख परि धर्म्य । वरि आपणां जोडे ॥ ५४ ॥

ऐसा आघवा चि सुखाडु आहे । तरि जना केवि पां उरों लाहे ।
हा शकेचा ठाऊँ किर होये । परि ते न करावी आळैके ॥ ५५ ॥

अश्रद्धानाः पुरुषा धर्मस्यास्य परन्तप ।
अप्राप्य मां निर्वर्तन्ते मृत्युसंसारवर्त्मनि ॥ ३ ॥

हे परंतपा या धर्माचर श्रद्धा नसलेले पुरुष मला प्राप्त
न होतां मृत्युयुक्त संसाराच्या मार्गातच परिभ्रमण करितात.

पाहे पां दूध पवित्र आणि गोड । पांसि चि त्वचेचिया पदरास्यि आड ।
परि ते अक्षेष्णनि ते मूढ । अशुद्ध काइ नेघति ॥ ५६ ॥

कां कमलकंदा आणि दर्दुरीं । नांदणुक तरि येका चि घरीं ।
परि पराग येविजे भ्रमरीं । एरी चिखलू चि उरे ॥ ५७ ॥

ना तरि निदेवांचा परिवर्णी । लोही रुतिल्या आहाति सहस्रवेरि ।
परि ते तेथें असौनि उपचास चि करी । अथवा दरिंद्रें जिये ॥ ५८ ॥

तैसां हृदयीं आंतु मीं घर्मु । असतां सर्वसुखांचा आरामु ।
किं भ्रातांसि कामु । विषयांघरि ॥ ५९ ॥

बहू मृगजळ देखौनि डोळा । थूंकिला अमृताचा गीवितां गलाला ।
तोडिला परिसु बांधला गळा । शुक्किलामें ॥ ६० ॥

खरोखरी या ज्ञानांत आणखीही गुण आहेत, हे प्राप्त झाले असतां नाहीसें होत नाहीत; अनुभव घेतल्यानें कमी होत नाहीत, शिवाय कर्हीं याचा चीट येत नाही.

हे तर्क करणाऱ्या अर्जुना ! तूं इथे अशी शंका घेशील की एवढी अप्रतिम वस्तू असतां लोकांना मिळाल्याशिवाय कशी राहिली ?

हे ज्ञान अत्यंत पवित्र असून रम्य म्हणजे मनाला तल्लीन करून सोडणारे आहे, शिवाय तें आपल्याच ठिकाणीं आपल्याला मिळतें.

असे सर्व प्रकारे ज्यांत सुख सांचून राहिलें आहे, तर जनांच्या तावडींतून सुटलेच कर्ये, ही शंका उद्भवणे अगदीं सहज आहे, परंतु तूं अशी शंका धरू नकोस.

अश्रद्धानाः, पुरुषाः, धर्मस्य, अस्य, परन्तप,
अप्राप्य, माम्, निर्वर्तन्ते, मृत्यु, संसार, वर्त्मनि

अरे, दूध हे पवित्र व गोड असते आणि आचल्यात, पातळ त्वचेच्या पदराआड जवळच साठवलेले असतें, पण ते अक्षेष्णन गोचीड रक्त पीत नहीत काय ?

किंवा कमळकंद आणि बेढूक यांची वस्ती एके ठिकाणींच असते, परंतु कमळ परागांचा फराळ भ्रमर करतात, व बेडकांच्या वाट्यास चिखलच शिळ्क राहतो.

किंवा एखाद्या दुर्दैवी माणसाच्या घरांत हजारों मोहरांचा हंडा पुरलेला असतो, तरी तो तेथेच बसून दारिद्र्यात राहतो नाहीतर उपासही काढतो.

असा सर्व सुखांचे विश्रामधाम जो मी राम, त्या माझा अक्षेर करून मायारहित पुरुषांची वासना विषयभोगाकडे ओढ घेते.

अपार मृगजळ पाहून तोंडांतला अमृताचा घोंट थुंकून टाकावा, अथवा गव्यात बांधलेला परीस, तोडून फेकून घावा.

तैसीं अहंमतेचिया लंहिदवडी । मातें न पवति चि बापुदीं ।
द्वाणौनि जन्ममरणाची दूथडी । डहळते ठेलीं ॥ ६१ ॥

यळविं मी तरि कैसा । मुखाप्रति भानु कां जैसा ।
केहिं न दियें नयें ऐसा । वाणिचा नोहें ॥ ६२ ॥

मया ततमिदं सर्वं जगदव्यक्तमूर्तिना ।
मत्थ्यनि सर्वभूतानि न चाहं तेष्यवस्थितः ॥ ४ ॥

अव्यक्त रूपानें मी हें सर्वं जग व्यापलेले आहे. सर्वं भूतें माझ्या
ठिकाणी संकल्पाच्या आधारानें स्थित आहेत मात्र मी त्यांच्या ठारीं नाहीं.

माझेया विस्तारपणे नावें । हें जग चि नक्हे आघवें ।
जैसें दूध मुरालें स्वभावें । तरि तें चि दधि ॥ ६३ ॥

कां बीज चि जालें तरु । अथवा भांगार तें अळंकारु ।
तैसा मज एकाचा विस्तारु । तें हें जग ॥ ६४ ॥

हें असो अव्यक्तपण थिनले । मग तें चि विश्वाकारे ३०थिजले ।
तैसें अमूर्त मूर्ती मियां विस्तारले । त्रैलोक्य जाणे ॥ ६५ ॥

महदादि देहांते । इयें अशेषे हीं भूते ।
पै माझां ठांइं बिंबते । जैसे जळिं फेन ॥ ६६ ॥

परि तेया फेनाअंतु पातां । जेवि जळ न दिसे पांडुसुता ।
ना तरि स्वप्निची अनेकता । चेर्डलेयां नोहिजे ॥ ६७ ॥

तैसीं जियें भूतें मंझां ठांइं । बिंब तें तेयामाझी मीं नाहि ।
इया चि उपपत्ती तुज पाइं । सांगितलिया मागां ॥ ६८ ॥

द्वाणौनि बोलिलिया बोलाचा अतिशो । न किजे येयालागिं हें असो ।
तर्हीं मज आंतु पैसो । दीठि तूझी ॥ ६९ ॥

त्या प्रमाणे 'मी च माझें' या नादांत दंग झालेले तें बिचारे मला प्राप्त होत नाहींत. म्हणून जन्ममरणाच्या दोन्ही तीरांच्या मध्यें फिरत राहतात. नाहीं तर मी कसा आहें, तर अगदीं डोळ्यापुढे आहे; सूर्य रत्नी दिसत नाही च दिवसा दिसतो, असा त्यांत कमीपणा आहे, असा उणेपणा मजमध्ये नाहीं.

मया, ततम्, इदम्, सर्वम्, जगत्, अव्यक्तमूर्तिना,
मत्थ्यानि, सर्वभूतानि, न, च, अहम्, तेषु, अवस्थितः

ज्याप्रमाणे स्वभावतःच विरजलेले दूध दही म्हटले जातें, त्याप्रमाणे माझ्या निर्गुण रूपाचा विस्तार कोणता म्हणशील, तर हें सर्वं जगच नक्हे काय ? किंवा बीजच जसें झाड होतें अथवा सोनेच अलंकार होतें, त्या प्रमाणे हें जग म्हणजे माझ्या एकाचा विस्तार आहे.

ज्याप्रमाणे हे जग अव्यक्तपणाने थिजल्यासारखे असते. तेंच मग विश्वाच्या आकारानें पातळ होतें; तसें अमूर्त जो मी, त्यानें हें विश्व आकारास आणले आहे.

महत्त्वादि नामरूपात्मक भूतजात माझ्या ठारीं भासमान होतें जसा पाण्यांत फेंस व्यक्तरूपानें भासमान होतो,

परंतु त्या फेसांच्या आत पाहिले तर जसे पाणी दिसत नाहीं, अथवा स्वप्नांतील अनेकपण जसें जागे झाल्यावर नसते.

तशीं जरी हीं भूतें माझ्या ठिकाणीं भासमान होतात, तरी पण त्यांच्यामध्ये मी नाहीं हें मांगेही तुला अनेक दृष्टांतांनी सांगितले आहे.

तर आता बोललेलेच पुन्हा बोलायला नको. तेक्कां तें राहूं दे. माझ्या साकार निराकार दोन्ही अस्तित्वांत तुझी ज्ञानहष्टी प्रविष्ट होघो.

न च मत्स्थानि भूतानि पश्य मे योगमैश्वरम् ।
भूतभृत्त च भूतस्यो ममात्मा भूतभावनः ॥ ५ ॥

सर्व भूतें माझ्या ठिकाणीही नाहींत, हें माझें योगेश्वर्य तूं ध्यानीं घे. मी सर्व प्राणिमात्रांचे पालन
पोषण करणारा आहे, तरीही मी त्यांच्यांत नाहीं, तथापि माझा आत्मा भूतांची उत्पत्ती करणारा आहे.

आपचा प्रकृती पैलीकडीलु भाऊँ । जरि कल्पनाविण लागसी पाऊँ ।
तरि मजमाझी भूतें हें ही वाऊँ । जें सर्व मी द्वाणौनि ॥ ७० ॥

यहविं तर्हीं संकल्पाचिये सांजवेले । नावेक तिमिरैजति बुद्धिचे डोले ।
द्वाणौनि अखंडित चि परि झांवेले । भूतभिन्न ऐसें देखे ॥ ७१ ॥

ते चि संकल्पाची सांज जैं वीपे । तैं अखंडित चि आहे खरूपे ।
जैसी शंका जातखेओ लोपे । सर्पपण माळेचें ॥ ७२ ॥

यहविं तर्हीं भुइंआंतौनि ख्यंभ । काइ घडेगाढुआंचे निगताति कौंभ ।
पुढुतीं ते कुळालमतिचे गर्भ । उमटले किं ॥ ७३ ॥

ना तरि सागराचां पाणी । काइ तरंगाचिया आहाति खाणी ।
ते अचांतर करणी । घारेयाची नक्के ॥ ७४ ॥

पाहे पां कापुसाचां पोटी । कापडाची होंति काये पेटी ।
तो वेटितेयाचिया दीठी । कापड जाला किं ॥ ७५ ॥

जरि सानें लेणे होउनि घडे । तर्हीं तेयाचे योनेपण न मोडे ।
एरु अळंकारु तो वरिचिलीकडे । लेंतेयाचेनि भावे ॥ ७६ ॥

सांघै पडियादेयाचीं प्रत्युत्तरे । कां आरिसां हान जें आविष्करे ।
तें आपुले कीं साचोकारे । तिथिंचे होतें ॥ ७७ ॥

तैसिये निर्मले माझां ख्यरूपीं । जो भूतभावना आरोपी ।
तेयाचि तेयाचां चि संकल्पीं । भूतभासु आहे ॥ ७८ ॥

न, च, मस्थानि, भूतानि, पश्य, मे, योगम्, ऐश्वरम्
भूतभृत, न, च, भूतस्य, मम, आत्मा, भूतभावनः

मायेच्यां पलीकडील माझें जें खरूप, तें जर कल्पनेशिवाय पाहूं
लागलास, तर हें सर्वच मी असल्यामुळे मजमध्ये भूते आहेत, हेंही लटके.
कल्पनेच्या संध्याकाळी बुद्धीचे डोले अंधारल्यासाखे होतात, तेव्हा परब्रह्मरूप
माझे अस्तित्व सर्वाभूमी अखंड असूनही मी भूताहून वेगळा आहे असे दिसते.
आणि तीच संकल्प-सांज संपली कीं ज्याप्रमाणे मीं अखंड आहें असा दियतो.
कसें ? तर जसे शंका दूर होण्यावरोबर माळेवर भासलेले सर्पपण लुप्त व्हावे.
खरे पाहिले तर जमिनींतून गाडग्यांमडक्याचे कोंब घाहेर
पडतात का ? परंतु कुंभाराच्या बुद्धीने ते सर्व तयार होतात.
किंवा समुद्राच्या पाण्यांत तरंगाच्या खाणी आहेत
काय ? लाटा उत्पन्न ही घायाची करणी नक्के काय ?
किंवा कापसाच्या पोटांत कापडाचा गळा असतो काय ?
तो कापूस नेसणाराच्या दृष्टीने, कापड झाला आहे.
जरी सोन्याचा अलंकार झाला तरी त्याचे योनेपण मोडत नाहीं;
बाकी स्थूल दृष्टीने घापरण्याच्या कल्पनेने ते दागिने दिसतात;
प्रतिध्वनी जें उत्तर देतो किंवा आरसा जें दाखवतो, ते शब्द
आणि रूप, आपलेंच की खरोखर दुयरे तेथें उत्पन्न होते ? सांग.
त्याचप्रमाणे ह्या माझ्या निरूपाधिक खरूपावर जो भूतांच्या कल्पनेचा
आरोप करतो, त्याला त्याच्या संकल्पेकरून भूतभास दिसतो.

ते चि कल्पिति प्रकृति पुरे । आणि भूताभासु आदिं च सरे ।
मग स्वरूप उरे एकसरें । निखल माझें ॥ ७९ ॥

हे असो आंगीं भरिलियां भवंडी । जैसिया भवंती दीसति आदिं ।
तैसिया आपुलिया कल्पना अखंडीं । गमति भूते ॥ ८० ॥

ते चि कल्पना सांडूनि पाइ । तरि मीं भूतीं भूते माझां ठाइ ।
हे खपिंहि परि नाहिं । कल्पावेयाजोंगे ॥ ८१ ॥

आतां मीं एक भूतातें घरिता । अथवा भूतांमाझि असता ।
इया संकल्पसन्निपाता- । आंतुली बोलिया ॥ ८२ ॥

ह्याणौनि परियें गा प्रियोत्तमा । मीं विश्वेंसीं विश्वात्मा ।
जो एया लटकेया भूतग्रामां । भाव्यु सदा ॥ ८३ ॥

रश्मिचेनि आधारे जैसे । नाहिं ते चि मृगजळ असे ।
माझां ठांडे भूतजात तैसे । आणि मातें भावी ॥ ८४ ॥

मी इयपरिचा भूतभावनु । परि सर्वभूतेसीं अभिन्न ।
जैसे प्रभा आणि भानु । एक चि तें ॥ ८५ ॥

हा ऐश्वर्यु आमचा योगु । तुवां देखिला किं चांगु ।
आतां सांघै एथ काहीं लागु । भूतभेदाचा असे ॥ ८६ ॥

एयालागि मजपासौनि भूते । आने न्हवति हें निरुते ।
आणि भूतां वेगळेया मांते । कहीं चि न मर्नी हो ॥ ८७ ॥

यथाकाशस्थितो नित्यं वायुः सर्वत्रगो महान् ।
तथा सर्वाणि भूतानि मत्स्थानीत्युपधारय ॥ ६ ॥

ज्याप्रमाणे सर्वगामी महान पवन नेहमींच आकाशांत स्थित अस्यतो
त्या प्रमाणे सर्व भूते माझ्या ठिकाणीं स्थित आहेत असे जाण.

तीच कल्पना करणारी माया संपली, की भूतमात्र मुळी नक्ताच
असा तो होऊन राहतो मग अखंड माझें शुद्ध स्वरूप राहते.

हे असो; आपल्या भोवतीं गरगर फिरतांना भोवंड आल्याघर भोवतीची सृष्टी
फिरल्या सारखी दिसते त्याप्रमाणे अखंड अशा निजस्वरूपावर सृष्टीचा भास होतो.

तीच कल्पना टाकून पाहिले असतां, मी भूतांमध्ये आहे व भूते माझ्या
ठिकाणीं आहेत असे खपात देखील कल्पना करण्यासारखे नाहीं.

म्हणून, 'मीच एक या भूतमात्राला धारण करतो' किंवा भूतसृष्टीमध्ये
अस्यारा आहे, या गोष्टी वोलणे म्हणजे सन्निपात ज्वरातील बडबड आहे.

हे प्रियोत्तमा अर्जुना ! एक कीं, अशा प्रकारे मी सृष्टीचा विश्वात्मा
किंवा मिथ्याभूत सृष्टीचा आधार ह्या कल्पना मिथ्या आहेत.

सूर्यकिरणांच्या आधाराने जसे मिथ्या मृगजळ भासते, तसे सर्व भूते
माझ्या ठिकाणीं आहेत व मीही त्यांमध्ये आहें, अशी कल्पना उत्पन्न होते.

याप्रमाणे मी भूतसृष्टी उत्पन्न करणारा आहे. सूर्य आणि त्याचे तेज
हीं ज्या प्रमाणे एकच आहेत, तसा मी सर्व भूतमात्रांशीं एकरूप आहें.

हा आमचा ऐश्वर्ययोग तुला चांगला यमजला ना ? ! मग माझ्या
ठिकाणीं माझ्याहून भिन्न असा भूतसृष्टीचा संबंध आहे काय, सांग वरे.

म्हणून माझ्याहून भूतसृष्टी कधी निराळी नाही आणि
मीही त्यांच्यापासून वेगळा आहें असे कधीं यमजून को.

यथा, आकाशस्थितः, नित्यम्, वायुः, सर्वत्रगः, महान्,
तथा, सर्वाणि, भूतानि, मत्स्थानि, इति, उपधारय

पैं गगन जेकडे जैसें । पवनु हि तेवढा चि असे ।
हा साहाजे हालवलेया वेगळा दीसे । यऽविं गगन तें तो ॥ ८८ ॥

तैसे भूतजात माझां ठांइ । कल्पिजे तरि आभासे काहीं ।
निर्विकल्पीं मग नाहिं । तेथ मीं आघवें ॥ ८९ ॥

द्वाणौनि नाहिं आणि असे । हें कल्पनेचेनि सौरसे ।
जें कल्पनालोपीं भ्रशें । आणि कल्पनेसवें होये ॥ ९० ॥

तें चि कल्पितें मुदल जाये । तैं कें असे नाहिं हें आहे ।
द्वाणौनि पुढुतीं तूं पाहे । हा ऐश्वर्ययोगु ॥ ९१ ॥

ऐसिया प्रतीतिबोधसागरीं । तूं आपणपेयांते कल्होलु एकु
करीं । मग एऽविं पाहसि तंव चराचरीं । तूं चि अस्यि ॥ ९२ ॥

एया जाणणेयांचा चेंडू । तूज आला नां द्वाणति देओ ।
तरि आतां द्वैतस्वप्न वाओ । जालें किं ना ॥ ९३ ॥

तस्मीं पुढुतीं जरि विपायें । बुद्धी कल्पनेची झोप हान ये ।
तरि अभेदघोथु जाए । जें ख्यप्नीं पडिजे ॥ ९४ ॥

द्वाणौनि इये नीदेची वाट मोडे । निखल उद्दोधांचे चि आपणपे घडे ।
ऐसें सुवर्म जें आहे फुडे । तें दाउनि पाइं ॥ ९५ ॥

तरि धनुर्द्वारा धौरेया । नीके अवधान देयीं धनंजया ।
पैं सर्वभूतांते माया । करी हरी ॥ ९६ ॥

सर्वभूतानि कौन्नेय प्रकृतिं याति मामिकाम् ।
कल्पक्षये पुनस्तानि कल्पादौ विसृजाम्यहम् ॥ ७ ॥

अर्जुना, सर्व भूतें कल्पाचे अंतीं माझ्या प्रकृतींचे ठिकाणीं
लीन होतात; य कल्पाच्या आरंभी पुन्हा मी त्यांना उत्पन्न करतों.

असें बघ, जेवटें गगन, तेवढा आणि तसाच त्यांतील पवन, सहज पंखा
हालवून पाहिले तर तो वेगळा दिसतो; नाहीं तर तो गगनाशीं एकरूप असतो.
तसें, कल्पना केली तर भूतमात्र मांझ्या ठिकाणीं भासमान होतें; व
जर कल्पना केली नाहीं, तर ते नाहींतच; त्या ठिकाणीं सर्व मीच आहें.
म्हणून भूतांचे नसणे आणि असणे हें कल्पनेच्या योगाने होतें. कल्पना नाहींशी
होतांच ती नष्ट होते, आणि कल्पनेच्या आधारे पाहिली की वस्तुपणाने प्रत्यय येतो.
तीच मूळ कल्पना ज्या वेळी नाहींशी होते, मग भूतांचे असणे व नसणे हे
कोठून भासणार ? म्हणून तूं आणखी या ऐश्वर्ययोगासंबंधीं पुनः विचार कर,
अशा ज्ञानानुभवरूप समुद्रांत अर्जुना ! तूं स्वतः एक लाट घनून
रहा; म्हणजे तूंच हें सर्व चराचर आहेय, असे तळ्या दृष्टीस पडेल
देव म्हणतात, अर्जुना ! हें जें मीं तुला ज्ञान सांगितलें, त्याने तुला जागृति आली
ना ? आता द्वैताचा भास म्हणजे मिथ्या स्वप्नच आहे याची खान्नी झाली ना ?
आतां, पुन्हा एखाद्या वेळेस बुद्धीला कल्पनेची झोप येईल, तर
मग ख्यप्ने पढूं लागतात, आणि अबोधरूपी घोथ ग्रासला जातो.
म्हणून या कल्पनारूपी झोपेचा मार्ग मोडेल आणि आपण शुद्ध स्वरूप
जागृतीरूप होउन जाऊं, असें जें रहस्यज्ञान तें आतां व्यवस्थित दाखवून देतो.
तर, हे धैर्यवान धनंजया, आमच्या बोलण्याकडे नीट लक्ष असू दे,
प्राणिमात्राची उत्पत्ती, स्थिती व लय यांस एक मायाच कारण आहे.

सर्वभूतानि, कौन्नेय, प्रकृतिम्, यान्ति, मामिकाम्,
कल्पक्षये, पुनः, तानि, कल्पादौ, विसृजामि, अहम

जियें नांव कां प्रकृति । जे द्विविधा सांघितली तुजप्रति ।
येकि अष्टभेदव्यक्ति । आणि जीवरूपा ॥ ९७ ॥

हा प्रकृतिविषो आधवा । तुवां मागां परिसिला असे पांडवा ।
द्वाणौनि असे काये सांघावा । तर्हीं प्रकृति ते हे ॥ ९८ ॥

तरि इये माझिये प्रकृती । महाकल्पांचां अंतीं ।
सर्वभूतव्यक्ती । ऐक्यासि येति ॥ ९९ ॥

ग्रीष्मांचां अतिरसीं । सघीजे तृणे जैसीं ।
माघौतीं भूमीसी । सुलीने होती ॥ १०० ॥

कां वार्षिये ढेंडे फीटे । जेव्हां शारदियेचा अनुघाडु फुटे ।
तैं घनजात आटे । गगनिचां गगनी ॥ १०१ ॥

ना तरि आकाशाचिये खोपे । वायु निवांतू चि लोपे ।
आणि तरंगता हारपे । जळिं जेवि ॥ १०२ ॥

अथवा जागिनलेये वेळे । स्वप्न मनिचे मनीं चि मावळे ।
तैसें प्राकृत प्रकृतीं मिळे । कल्पक्षयीं ॥ १०३ ॥

मग कल्पादि पुढुतीं । मीं चि यृजीं ऐसी वदंती ।
तरि तियेचिं निरुती । उपपत्ति आइके ॥ १०४ ॥

प्रकृतिं स्वामवष्टभ्य विस्तुजामि पुनः पुनः ।
भूतग्राममिं कृत्स्नमवशं प्रकृतेर्वशात् ॥ ८ ॥

आपल्या निगुणात्मक मायेचा अंगीकार करून स्वभावतःच
पराधीन असा हा सर्व भूतसमुदाय वारंवार निर्माण करितों.

तरि हे चि प्रकृति किरीटी । मीं स्वकीय साहजे अधिष्ठीं ।
तेथ तंतुसमवायें पटीं । जेवि विणावणि दीसे ॥ १०५ ॥

त्या मायेला प्रकृती असें म्हणतात, व ती द्विविध आहे, पहिली 'अपरा प्रकृति' आठ रूपानें भिन्न आहे तर दुसरी 'परा प्रकृती' ही जीवरूपानें व्यक्त होते,
हे पांडवा, हा 'प्रकृती'चा विचार तुला एकदा मागें ऐकविला
आहे; तेव्हां पुन्हा पुन्हा सांगण्यांत काय अर्थ आहे ?

एकंदरीत महाप्रलयाच्या शेवटीं ही सर्व भूते
या माझ्या अव्यक्त प्रकृतींत ऐक्याला येतात.

ग्रीष्मऋतूच्या कडक उन्हाळ्यांत, ज्या
प्रमाणे गवत वाळून जाऊन बीजरूप होते,

किंवा वर्षाकालाच्या मेघाचे अवडंबर संपल्यावर जेव्हां शरद ऋतूचा पट
अनाघृत होतो. तेव्हां सर्व आकाशांतील ढग आकाशांतच जिरून जातात.

किंवा आकाशाच्या पोकळींत वायू निवांत होऊन नाहीसा होतो
किंवा पाण्यांत उत्पन्न झालेल्या लाटा पाण्यांतच नाहीशा होतात,

नाही तर जागे झाल्यावर मनांतले स्वप्न मनांतच मावळते, त्या प्रमाणे
कल्पक्षयाच्या वेळीं प्रकृतीपासून झालेले सर्व जग पुन्हा प्रकृतींत लीन होते.

मग कल्पाच्या आरंभीं मीच पुन्हा सर्व यृष्टी निर्माण करितों,
असें लोक बोलतात; तर त्याविषयी सत्य काय आहे ते ऐक.

प्रकृतिम्, स्वाम्, अवष्टभ्य, विस्तुजामि, पुनः, पुनः,
भूतग्रामम्, इमम्, कृत्स्नम्, अवशम्, प्रकृतेः, वशात्

तर अर्जुना, या मायेचा जेव्हां मी स्वभावतः अंगीकार करितों,
तेव्हां तंतूशीं नित्य संबंधित असलेल्या वस्त्रामध्ये जशी विणाई दिसते,

मग तिये विणाचणिचेनि अधारें । लाहाना चौकडियां पटत्य
भरे । तैसीं पंचात्मके आकारें । प्रकृति चि होए ॥ १०६ ॥

जैसें विरजेयाचेनि संगें । दूध आटलिजों लागे ।
तैसी प्रकृति आंगा रिगे । सृष्टिपणाचिया ॥ १०७ ॥

बीज जग्नाची जग्नीक लाहे । आणि तें चि शाखोपशाखा होये ।
तैसें मज करणे आहे । भूतांचे हेंट ॥ १०८ ॥

आगा हें नगर रायें केलें । एया द्वाणणेया किर साचपण
आलें । परि निरुते पांतां काइ सिणले । रायाचे हात ॥ १०९ ॥

आणि मीं प्रकृति अधिष्ठीं तें कैसें । जैसा स्वप्नीं जो असे ।
मग तो चि प्रवेशे । जाग्रदवस्थे ॥ ११० ॥

तरि स्वप्नौनि जाग्रति येतां । काये पाये दूखति पांडुसुता ।
कीं जाग्रतेमाझी असतां । प्रवासु होए ॥ १११ ॥

एया आघवेया अभिप्राउँ काइ । जें हें भूतसृष्टिचे कांहीं ।
मज एक ही करणे नाहीं । ऐसा अर्थु ॥ ११२ ॥

जैसी रायें अधिष्ठिली प्रजा । व्यापारे आपुलालेया काजा ।
तैसा प्रकृतिसंगु माझा । एर करणे तें इयेचें ॥ ११३ ॥

पाहे पां पूर्णचंद्राचिया भेटी । स्यमुद्रिं भरतें अपार दाटी ।
तेथ चंद्रासि काइ किरीटी । उपखा पडिला ॥ ११४ ॥

जडपण जगलिका । लोह चाले तरि चालो कां ।
कोणु सीणु भ्रामका । सन्निधानाचा ॥ ११५ ॥

किंवहुना इयापरीं । मीं निजप्रकृतितें अंगिकारीं ।
आणि भूतसृष्टि एकसरी । प्रसरों चि लागे ॥ ११६ ॥

मग त्या विणकरीच्या आधाराने लहान चौकडियांचीं वर्चे
तयार होतात, तशीं पंचभूतांच्या आकाराची प्रकृतिच होते.
ज्या प्रमाणे विरजणाच्या संयोगानें पातळ दूधच आटून दही
होतें त्याप्रमाणे प्रकती ही सृष्टितील आकार बनूं लागते.

बीजाला पाणी मिळाले की तेंच अनेक लहानमोठ्या डहाव्यांच्या रूपाने विस्तार
पावते, त्याप्रमाणे प्राणिमात्रासंबंधीं सृष्टीतील पसारा माझ्यामुळे होतो.
अरे अर्जुना, नगर हें राजानें रचलें, त्यात सत्यता आहे, पण
खरोखर पाहूं गेलें तर राजाच्या हाताला कांहीं क्षीण पडतो का ?
आणि मी प्रकृतीचा अंगीकार करतों, तें कसें म्हणशील तर, तर
जस्या स्वप्नावस्थेंत असलेला मनुष्य जागृतावस्थेंत येतो तस्या.
स्वप्नातून जागृतींत येतांना कधीं पायांना श्रम होतात;
किंवा स्वप्नात प्रवास केला, तर तो प्रवास होतो काय ?
या सर्व म्हणण्याचा अभिप्राय हाच कीं, ही भूतसृष्टी निर्माण
करण्याला मला कांहीं एक करावे लागत नाहीं, हाच अर्थ आहे.
ज्याप्रमाणे राजाच्या नियंत्रणाखालीं प्रजाजन असतात, प्रजा आपापले व्यापार
करते, तसा केवळ माझा प्रकृतिसंगच, बाकी घडणे मोडणे तें प्रकतीचे काम.
पहा कीं अर्जुना, पौर्णिमेच्या पूर्णचंद्राच्या भेटीनें स्यमुद्रला अपार
भरती येते. पण त्या भरती येण्यांत चंद्राला श्रम पडतात काय ?
लोखंड जड असूनही, लोहचुंबक समीप असल्यास अचेतन लोखंड हालते ?
पण जड लोखंडाला जगळ ओढून आणण्याचे श्रम लोहचुंबकाला काय पडले ?
मी माझ्या प्रकृतीचा असाच विनासायास स्वीकार करतो व त्या
योगानें ती प्रकृती भूतसृष्टीला आपोआप जन्म देऊं लागते.

जें हा भूतग्रामु आघवा । असे प्रकृतीआधीनु पांडवा ।
जैसी बीजाचेया वेला पालवा । समर्थ भूमि ॥ ११७ ॥

नां तरि बाल्यादिकां वयसां । गोसांचिं देहसंयोगु जैसा ।
अथवा घनावळी आकाशा । वार्षियें जेवि ॥ ११८ ॥

कां स्वप्नासि कारण निद्रा । तैसी प्रकृति हे नरेंद्रा ।
एया अशेषा ही भूतसमुद्रा । गोसांचिणि गा ॥ ११९ ॥

स्थावरां जंगमां । स्थूलां अथवा यूक्ष्मां ।
हें वहू असो भूतग्रामां । प्रकृती चि मूळ ॥ १२० ॥

ह्याणौनि भूतें हान सृजावीं । कां स्युजिलीं प्रतिपाळावीं ।
इयें करणीं नैयंति आघवीं । आमचेया आंगा ॥ १२१ ॥

जळीं चंद्रिकेचिया पसरति घेली । ते घाडि चंद्रे नाहिं जेवि
केली । तेवि मातें पाउनि ठेलीं । दूरि कर्म ॥ १२२ ॥

न च मां तानि कर्माणि निबन्धन्ति धनञ्जय ।
उदासीनयदासीनमसकं तेषु कर्मसु ॥ ९ ॥

हे धनंजया त्या कर्मात आसक्तिरहित व उदासीनाप्रमाणे
राहणाऱ्यामज परमात्म्याला तीं कर्म बंधन करीत नाहीत.

आणि सूटलेयां सिंधुजळाचा लोटु । न शके धरू सैंघवाचा घांटु ।
तेवि सकल कर्मा मी चि येवटु । काइ बांधिति मातें ॥ १२३ ॥

धूमरजाची पिंजरी । वाजतेया वायुते हों करी जारि ।
कां सूर्यबिंबामाझारि । आंधारे रिगे ॥ १२४ ॥

हें असो पर्वतांचिये हृदइचे । पर्जन्यधारीं ने विखोचे ।
तेवि कर्मजात प्रकृतिचे । न लगे मज ॥ १२५ ॥

हे पांडवा, हा सर्व प्राणिसमुदाय प्रकृतीच्या आधीन आहे. ज्याप्रमाणे बीजाला घेल, पाने, घैरे फुटण्याला जशी जर्मीन साद्यभूत होते, अथवा बाल्पण, तारुण्य व वृद्धपण या अवस्थांना जसें आधारभूत शरीर, कींचा आकाशांत मेघपंक्ती उत्पन्न होण्यास जसा वर्षाकाल कारण आहे, किंवा स्वप्न पडण्याला जशी निद्राच कारण असते, हे नरशेष्ठा पार्था, प्रकृतीच या सर्व भूतस्यृष्टीचे मुख्य कारण होय. स्थावरांना अथवा जंगमांना, स्थूल, यूक्ष्म या सर्व जीवस्यृष्टीला सर्व भूतसमुदायास प्रकृतीच मूळ आहे. म्हणून भूतस्यृष्टी उत्पन्न करावी किंवा तिचा प्रतिपाळ करावा, या सर्व कृतीचे कर्तृत्व मजकडे येत नाहीं. पाण्यामध्ये चंद्राचीं किरणे वेलींसारखीं लंबलेलीं दिसतात, पण त्याची उत्पत्ती चंद्राने केली नाहीं, त्या प्रमाणे कर्म माझ्या पासून दूर राहिले आहे.

न, च, मम्, तानि, कर्माणि, निबन्धन्ति, धनञ्जय,
उदासीनवत्, असीनम्, असक्तम्, तेषु, कर्मसु

ज्याप्रमाणे समुद्राच्या पाण्याचा लोंदा वाहूं लागला असतां त्यांना मिठावा बांध थोपवूं शकत नाहीं, ज्या कर्माचा मीच शेवट आहे, तीं कर्म मला कशी बांधूं शकतील. धुराच्या कणांचे छत जर जोराने वाहणाऱ्या वायास हटकील किंवा सूर्यबिंबांत जर अंधार प्रवेश करील, पावसाच्या धारांनी जसें पर्वताचे अंतरंग विढ होत नाहीं, त्याच प्रमाणे प्रकृतीचे कर्ममात्र मला बांधूं शकत नाहीत,

यहविं इये प्रकृतिविकारीं । येकु मीं चि असे अवधारीं ।
उदासीनाचिया परीं । करीं ना करवीं ॥ १२६ ॥

दोपु ठेविला परिवरीं । कवणातें नियमी ना निवारी ।
आणि कवण कवणीपरि । राहाटे तें असे नेणे ॥ १२७ ॥

तो जैसा कां साक्षीभूतु । गृहव्यापारप्रवृत्तिरहितु ।
तैसा भूतकर्म अनासक्तु । मीं भूतीं असें ॥ १२८ ॥

एथ एकू चि अभिप्राञ्छं पुढुतीं । काइ सांघों यया उपपत्ती ।
तरि एकी हेळा सुभद्रापती । एतुले जाण ॥ १२९ ॥

मयाध्यक्षेण प्रकृतिः सूयते सचराचरम् ।
हेतुनानेन कौन्तेय जगद्विपरिवर्तते ॥ १० ॥

हे अर्जुना, अधिष्ठाता अशा माझ्या सानिध्याने माया सर्व चराचर जगत्
निर्माण करिते. या कारणांने जगताच्या उत्पत्तिनाशादि सर्व घडामोडी होतात.

जैसा लोकचेष्टा समस्तां । हा निमित्तमात्र कां सविता ।
तैसा जगप्रभवीं मी पांडुसुता । हेतु होइं ॥ १३० ॥

कां जें मियां अधिष्ठिलेयां प्रकृती । होंताति चराचराचिया
संभूती । क्षणौनि मीं हे उपपत्ती । घडे इया ॥ १३१ ॥

आतां येणे चि उजियडे निरुते । निहाळिं पां एया योगाते ।
जें माझा ठांडे भूते । परि मीं भूती नसें ॥ १३२ ॥

अथवा भूते माझां ठांडे । आणि मीं भूतांमाझी नाहीं ।
इया खुणाआंतु काहीं । चूके ना किं ॥ १३३ ॥

हे सर्व आमचे गूढ । दाविले मियां तुज उघड ।
तरि इंद्रिया देऊनि कवाड । हृदयीं भोर्गीं ॥ १३४ ॥

एरवी प्रकृतीच्या विकारामध्ये मीच एक आहें, हें लक्षांत ठेव. पण
उदासीन मनुष्याप्रमाणे मी कांही करीत नाही व करवीतही नाही.

ज्याप्रमाणे, घरांत ठेवलेला दिवा अमुक कर किंवा करू नको असा नियम
घालून देत नाहीं; आणि कोण काय व्यापार करतो हेही जाणत नाहीं;

ज्या प्रमाणे तो दिवा घरांत साक्षीभूत असून सर्व व्यापार होण्याला निमित्त
होतो, तसाच मी भूतमात्रांत असूनही त्यांच्या कर्माविषयीं मी उदासीन आहे.

हा एकच अभिप्राय वारंवार निरनिराळे घटान्त देऊन काय सांगू ? हे
सुभद्रापती अर्जुना, मी मुख्य सिद्धान्त सांगतो तेवढा लक्षात ठेव म्हणजे झाले.

मया, अध्यक्षेण, प्रकृतिः, सूयते, सचराचरम्,
हेतुना, अनेन, कौन्तेय, जगत्, विपरिवर्तते

अर्जुना, सर्व सृष्टीतील लोकांच्या व्यापारास जसा सूर्य केवळ निमित्त होतो,
त्या प्रमाणे अर्जुना, जगाच्या उत्पत्तीला मी हेतू आहें असें समज.

कारण कीं, प्रकृतीचा अंगीकार केल्यामुळेच हें चराचर
विषश्च उद्घवते; म्हणून याचा हेतू मी, हें अगदीं तर्कसंगत आहे.

तेव्हां या दिव्य ज्ञानाच्या प्रकाशाने हें माझ्या ऐश्वर्ययोगाला चांगले न्याहाळून
पहा. म्हणजे ध्यानीं येईल, कीं भूतमात्र माझ्याठार्यी आहे, पण मी भूतमात्रांत नाहीं;
किंवा भूतसृष्टीं माझ्या ठिकाणीं मुळीच नाही आणि
मीही भूतमात्रांत नाहीं. हें वर्म तूं कधी विसरू नकोस.

हे माझ्या स्वरूपाचे सर्वस्यां गूढ वर्म आहे, तें तुला प्रकट करून
सांगितले आहे, हे इंद्रियांच्या वाटेस न जाता बुद्धीने अंतःकरणात समजून घे.

हा डंसु जंव नये हाता । तंव माझें साचोकारण पार्था ।
न संपदे गा सर्वथा । जेवि भुषिं कणु ॥ १३५ ॥

यहविं अनुमानाचेनि पैसें । आवडे किरु कळले ऐसें ।
परि मृगजलाचेनि उल्हासें । काइ भूमि तीमे ॥ १३६ ॥

जें जाल जळीं पांगिले । तेथ प्रतिबिंब दोसे कीरु आंतुडले ।
मग थडिये काढून झाडिले । तेक्कळिं घिंघ कें सांघै ॥ १३७ ॥

तैसें बोलवरि वाचावले । वायां चि झांकवीति प्रतीतीचे डोळे ।
मग साचोकारे यया बोधावेळे । आथि ना होईजे ॥ १३८ ॥

अवजानान्ति मां मूढा मानुषीं तनुमाश्रितम् ।
परं भावमजानन्तो मम भूतमहेश्वरम् ॥ ११ ॥

सर्व भूतांचा महान् ईश्वररूप अशा माझ्या परम भावाला न जाणणारे
मूढ लोक मनुष्याचें शरीर धारण केलेल्या मज परमात्म्याला तुच्छ मानतात.

किंवहुना भवा मिया । आणि साचे चाढ जरि मियां ।
तरि तुझी गा उपपत्ती इया । जतन करां ॥ १३९ ॥

यहविं वेधली दीठि कवळे । तें चांदिंयोंयांते ह्याणे पीवळे ।
तेवि माझां स्वरूपीं निर्मळे । देखति दोषु ॥ १४० ॥

ना तरि जरें विटाळले मुख । मग दूधातें ह्याणति विख ।
तेवि अमानुषा मानुष । मानीति मांते ॥ १४१ ॥

ह्याणौनि पुढुतीं धनंजया । झानें विसरसी यया अभिप्राया ।
जें एरी स्थूल दृष्टी वायां । जाईल गा ॥ १४२ ॥

ऐं स्थूलदृष्टी देखिजे मातें । तें नेदखणे जाणति निरुतें ।
जैसें स्वप्निचेनि अमृतें । अमरां न्हविजे ॥ १४३ ॥

अर्जुना, हें वर्म जोंपर्यंत स्वाधीन होणार नाही, तोंपर्यंत जसा तुसामधला धान्यकण सापडत नाहीं, तसे माझें वास्तवरूप मुळींच ध्यानीं येत नाहीं.

सामान्यतः तर्काच्या मार्गानें हें मर्म कळले असें घाटतें, पण अनुभूतीवांचून ते व्यर्थ होय, कारण मृगजलाच्या ओलाव्यानें जमीन भिजते काय ?

पाण्यांत पसरलेल्या जाळ्यांत चंद्राचें प्रतिबिंब अडकल्यासारखे दिसतें,
पण तें पाण्याबाहेर काढून झाडून पाहिले, तर चंद्रबिंब सांपडतें काय ?

त्याप्रमाणे वक्तृत्वाच्या जोरावर अनुभवाच्या दटीला तथ्य हातीं आलेसे घाटते खरे,
मग खऱ्या बोधाची वेळ आली असतां प्रकाश पडत नाहीं, आणि कांहीं होतही नाहीं !

अवजानान्ति, माम्, मूढाः, मानुषीम्, तनुम्, आश्रितम्,
परम्, भावम्, अजानन्तः, मम, भूत, महेश्वरम्

अर्जुना ! तुल या संसाराचे भय घाटत असेल व माझ्या सत्यस्वरूपाचीच आस्था
असेल, भक्ती, ओढ असेल तर मग तुम्ही हा सिद्धान्त जतन करायला हघा.

नाहीं तर काविलीने दृष्टी व्यापिली असतां, मनुष्य चांदण्याला
पिघळे म्हणतो, तसें माझें निर्मळ स्वरूप सदोष भासूं लागतें.

किंवा ज्वराने तोंड दूषित झालें असतां ज्याप्रमाणे दूध विषासारखे कडू लागतें,
त्याप्रमाणे मी जो देहधर्मरहित, त्या मला देहधर्मयुक्त आहे, असें मानतात.

म्हणून, हे धनंजया, पुन्हा तुला एकवार बजावतों कीं, या रहस्य ज्ञानाला
विसरू नकोस, कारण ही मजकडे पाहण्याची स्थूल दृष्टी वायां जाणार आहे.

असें बघ, कीं या स्थूलदृष्टीने जे मला पाहातात, ते खरोखर मला पाहत
नाहीत. हें सत्य जाण. ज्या प्रमाणे स्वप्नानंतील अमृतानें अमर होता येत नाहीं,

यहविं स्थूलदृष्टी मूढ । मातें जाणति कीरु दृढ ।
परि तें जाणें च जाणणेयां आड । रिगौनि ठाके ॥ १४४ ॥

जैसें नक्षत्राचेया आभासा- । साठिं घातु जालु तेया हंसा ।
माझि रत्नबुद्धिचिया आशा । द्व्याणौनियां ॥ १४५ ॥

सांघैं गा मृगजळ । टाकूनि गेलेयाचें कवण फळ ।
काइ सुरतरु द्व्याणौनि बाबुळ । सेविले करी ॥ १४६ ॥

हा निळेयाचा दुसरा । यया बुद्धि हातु घालिजे विखारा ।
कां रत्ने द्व्याणौनि गारा । वेंचिजिति पैं ॥ १४७ ॥

अथवा निधान हें प्रकटले । द्व्याणौनि खदिरांगार खोले भरिले ।
कां साउली न पांतां घातले । कुहां सिंहें ॥ १४८ ॥

तेहि मीं द्व्याणौनि प्रपंचीं । जिहीं बुडी दिधली कृतनिश्चयाची ।
तिहीं चंद्रास्याठिं जळिची । प्रतिमा धरिली ॥ १४९ ॥

तैसा कृतनिश्चयो वायां गेला । जैसा कोणिं येकु कांजी
पियाला । मग परिणामु पाहों लागला । अमृताचा ॥ १५० ॥

तैसें स्थूलाकारीं नाशवंते । भरवया बाधौनि चित्ते ।
पाहांति मज अविनाशाते । तरि कैसेनि दीसें ॥ १५१ ॥

आगा पश्चिमसमुद्रिचिया तटा । निगिजत आहे पूर्वेची वाटा ।
किं कोंडा कांडितां सुभटा । कणु आंतुडे ॥ १५२ ॥

तैसें विकरले हें स्थूल । जाणितलेयां मीं जाणवे केवळ ।
काये फेणु पींतां जळ । सेविले होये ॥ १५३ ॥

द्व्याणौनि मोहबळे मनोधर्मे । हें चि मानूनि संभ्रमे ।
येथिचीं जियें जन्मकर्मे । तिये चि द्व्याणति ॥ १५४ ॥

एर्हीं अज्ञानी लोक स्थूल दृष्टीने मला जाणले असे म्हणतात,
परंतु त्यांचे तें जाणेंच, माझ्या खव्या बोधाच्या आड येते.

ज्या प्रमाणे पाण्यांतील नक्षत्रांच्या प्रतिबिंबाला पाहून तीं रत्ने आहेत, अशा
समजुतीने त्याविषयीं लोभ धरून हंस्य पाण्यात बुडून आपला घात करून घेतो.

मृगजळाला गंगा मानून जर त्याच्याजवळ आपण गेलों. तर त्याचे फळ काय
मिळणार ? कल्पवृक्ष समजून बाभळीच्या झाडाखाली बसून काय उपयोग.

दोन सरांचा हा नीलमण्यांचा हार आहे असे समजून काळसर्पाला हातीं
धरला, अथवा हांं रत्ने आहेत अशा समजुतीने जशा गारगोट्या वेंचाच्यात;

मोठा खजिना मिळाला असे समजून खैराचे निखारे आपल्या आपल्या पदरात
भरावेत आपली पडव्याया आहे, असे न समजता सिंहाने विहीरीतंत उडी घालवी;

त्याप्रमाणे हा मानवदेहधारी मीच असे दृढपणे समजून जें प्रपंचात गुंग
होतात, ते चंद्राच्या ऐवजीं पाण्यांतील चंद्राचे प्रतिबिंब घेतल्यासारखे आहे.

मी परमात्मा देहधारी आहे, असा जो त्यांचा कृतनिश्चय, तो वाया जातो. ज्या
प्रमाणे कोणी एखाद्याने भाताची पेज पिऊन मग अमृताचा परिणाम पाहावा.

तसें हें जें नाशिवंत स्थूलशरीर, तेंच माझें खरे खरूप असा आपल्या मनामध्ये
निश्चय करून जे कोणी अविनाशी अशा मला पाहील तर त्यांना मी कसा दिसेन ?

अर्जुना, पूर्वेच्या मार्गाला निघून आपण पश्चिमसमुद्र गांठूं शकूं ? अर्जुना,
कोंडा कितीही कांडला तरी त्यांपासून दाणे प्राप्त होतील काय ?

त्याप्रमाणेंच विकाराने आकारलेले हें सूल विश्व जाणून निर्दोष अशा मला जाणतां
येईल काय ? तसेच नुसता फेसच पिऊन पाणी प्यात्याचे समाधान लाभेल काय ?

म्हणून, मायामोहित मनोवृत्तीने' हे विश्व म्हणजे मीच परमात्मा' असे
मानून, आणि मग येथील जीं जन्ममरणादि कर्म ती ते माझ्यावर लादतात.

एतुलेनि अनामा नाम । मज अक्रिया कर्म ।
विद्हा देहर्धम । अरोपिति ॥ १५५ ॥

मज आकारशून्या आकारु । निरुपाधिका उपचारु ।
विधिविवर्जिता व्यवहारु । आचारादिकु ॥ १५६ ॥

मज वर्णहीना वर्णु । गुणातीतासि गुणु ।
मज आचरणा चरणु । अपाणी पाणि ॥ १५७ ॥

मज अमेया मान । स्वर्गगतासि स्थान ।
जैसे येजे चि माझि वन । निवैला देखे ॥ १५८ ॥

तैसे अश्रवणा श्रोत्र । मज अचुक्षुका नेत्र ।
अगोत्र गोत्र । अरूपा रूप ॥ १५९ ॥

मज अव्यक्ता व्यक्ति । अनार्तासि आर्ति ।
स्वयंत्रप्ता त्रृप्ति । भाविति गा ॥ १६० ॥

मज अनावरणा आवरण । अभूषणा भूषण ।
मज सकल्कारणासि कारण । मानीति ते ॥ १६१ ॥

मज यहजाते करिति । स्वयंभाते प्रतिष्ठिति ।
निरंतराते आवाहान्ति । विसर्जिति पै ॥ १६२ ॥

मीं सर्वदा स्वतःसिद्धु । मीं वालु तरुणु वृद्धु ।
मज एकरूपा संमंधु । जाणति ऐसे ॥ १६३ ॥

मज अद्वैतासि दूजे । मज अक्रियासि काजे ।
मीं अभोक्ता किं भुजे । ऐसे द्विणति ॥ १६४ ॥

मज अकुलाचे कुल वानिति । मज नित्याचेनि निधने सीणति ।
मज सर्वत्राते कल्पिति । अरि मित्र गा ॥ १६५ ॥

नामरहित अशा मला नाम ठेवले जाते, वस्तूतः मी विकारशून्य असून मी क्रिया करतो असे म्हणतात, मी विद्ही असूनही मला देह धर्म आहेत असे मानतात. जो मी निराकार आहे, त्या मला आकार आहे, मी निरुपाधिक, त्या मला उपचार यमर्पित करतात. कर्तव्यरहिताला आचारादिक व्यवहार लावतात.

मला वर्ण नाहीतरी मला वर्ण कल्पीतात. मी निर्गुण असतांना माझ्या गुणांचे वर्णन करितात मला पाय नाहीत की हात नाहीत, मला ते आहेतच असे मानतात.

मज परिमाणातीताला परिमाण, आणि सर्वव्यापी असतां स्थानविशेषाचा आरोप ते माझ्या ठार्यां करतात. जसा अंथरुणांत निजलेला वनाची शोभा स्वप्रांत पाहतो, मी तर श्रवणादि इंद्रियांपलिकडील, मला कान आहेत असे मानतात, मला नेत्ररहिनाला नेत्र, गोत्र रहिताला गोत्र, मी रूपावेगला, माझे रूप वाखाणतात.

मी अव्यक्त, मला आकारधारी म्हणतात. इच्छारहित त्या मला इच्छा आहे, मी जो स्वतःसिद्ध त्रृप्त, त्यांसे त्रृप्ती अशा कल्पना करतात.

मी वस्त्ररहित त्या मला मला वस्त्र नेसवितात, निराकार असा जो मी, त्या मला दागिने घालतात; सर्व ब्रह्मांडाचे कारण त्या मलाही उत्पन्न करण्याची कल्पना ते करतात.

मीं स्वयंसिद्ध असतां, माझ्या मूर्ती ते घडवितात, मी स्वयंभू, त्या माझी प्रतिष्ठापना करतात. मी अखंड सतत असूनही माझे अघाहन घ विसर्जन करतात.

मी जो सर्वदा स्वतःसिद्ध आणि एकरूप आहें त्या मजवर घाल्य, तारुण्य, वार्धक्य अश्या धारणा करतात. मी तर एकरूप, पण माझे संबंध वाखाणतात.

मी अद्वैत असून माझ्या ठिकाणीं द्वैत मानतात; मी अकर्ता असतां माझे ठिकाणीं कर्मकर्तृत्व पाहतात; आणि मी अभोक्ता असतांही भोग उपभोगतो असे समजतात.

मी कुळहीन असून माझ्या कुळाचे वर्णन करतात, मी जो नित्यस्वरूप, त्या माझ्या कल्पित निधनाने शिणतात. मी सर्वाच्या अंतर्यामी राहणाऱ्या मला शत्रु व मित्र समजतात

मीं स्वानंदभिरामु । तेया मज आणि सुखाचा कामु ।
मीं आघवा चि असें समु । किं द्विणति एकदेशी ॥ १६६ ॥

मीं आत्मा एकु चराचरी । कीं द्विणति एकाचा आडलु करी ।
आणि कापौनि एका मारी । हें चि रुढवीति ॥ १६७ ॥

किंबहुना ऐसे समस्त । जे हे मनुष्यधर्म प्राकृत ।
तेया चि नांव ऐसें विपरीत । ज्ञान तेयांचे ॥ १६८ ॥

जंव आकारु येकु देखति । तंव हा देवो ऐसें द्विणति ।
मग तो चि विघडल्यां ठाकति । नाहिं द्विणौनिया ॥ १६९ ॥

मातें एणे एणे प्रकारे । जाणति मनुष्य ऐसेनि आकारे ।
द्विणौनि ज्ञान तें चि आंधारे । ज्ञानासि करिति ॥ १७० ॥

मोघाशा मोघकर्मणो मोघज्ञाना विचेतसः ।
राक्षसीमासुरीं चैव प्रकृतिं मोहिनीं श्रिताः ॥ १२ ॥

आशी वृथा, कर्म सर्व व्यर्थच असतात; त्यांचे ज्ञान निष्फल आहे, असे अज्ञानी
लोक राक्षसांच्या व आसुरी अशा मोहमय प्रकृतीवर अवलंबून राहतात.

एयालागि जन्मले ते मोघ । जैसे वार्षिविण मेघ ।
नातरि मृगजळिचे तरंग । दुरौनि पाहावे ॥ १७१ ॥

अथवा कौल्हैरिचे असिवार । ना तरि वोडवरिचे अळंकार ।
किं गंधर्वनगरिचे आवार । आभासति ॥ १७२ ॥

सावेर घटिनलेया सरळा । वरि फळ नाहिं आनु पोकळा ।
कां स्तन जाले गळा । सेळिये जैसे ॥ १७३ ॥

तैसें मूर्खांचे तेयां जियालें । आणि धिगि कर्म हीं तयांचे
निफनलें । जैसें सावेरी फळ आलें । घेपे ना दीजे ॥ १७४ ॥

अर्जुना ! मी स्वानंदसुखांत निमग्न. तरी मला नाना सुखांची इच्छा आहे असें
समजतात, मी तर संपूर्ण सर्वत्र, पण मला एके ठिकाणीं राहणारा मानतात.
मी समस्त चराचराचा आत्मा असतां, मी एकाचा पक्ष
घेतों, आणि मी एकाचा वध करितो, असें प्रकट करतात.
फार काय सांगावें ? जे जे मनुष्यधर्म, ते ते सर्व मला
लागू आहेत असें त्या अज्ञानी लोकांचे विपरीत ज्ञान असते.
एखादी मूर्ती पुढे पाहिली म्हणजे हाच देव म्हणून भजन करतात,
मग तीच भंगल्यावर हा देव नाही म्हणून टाकून देतात,
तेव्हा अशा नाना तज्ज्ञानी मी साकार मनुष्यच आहें, असें ते
समजतात, म्हणून त्यांचे हें ज्ञानच ख्या ज्ञानाच्या आड येते.

मोघाशः, मोघकर्मणः, मोघज्ञानाः, विचेतसः;
राक्षसीम्, आसुरीम्, च, एव, प्रकृतिम्, मोहिनीम्, श्रिताः

म्हणून मी म्हणतो की त्यांचे जन्माला येणेच व्यर्थ ! जसे पावसाळ्या
शिवाय इतर ऋतूंतील ढग किंवा मृगजळाच्या लाटा केवळ दुरूनच पाहाव्या,
किंवा मातीचे खेळाप्यातले ते घोडेस्थार ! किंवा गारुडी विद्येने केलेले दागिने
किंवा जशी आकाशांतील ढगांची नगराप्रमाणे दियणारी रचना असते.
किंवा सावरीचीं झाडे सडक संरळ वाढलीं, पण ना त्यांना फळ, ना आंत
गाभा ! नुस्ताच पोकळ ! किंवा शेळीच्या गव्यास असलेले ते स्तनच जणू !
किंवा सांवरीच्या झाडाला आलेले फळ घेतां येत नाही व देतां येत
नाही, तसे या मूर्खांचे जिणे असते. धिक्कार असो त्या कर्मालां !

मग जें काहिं ते पढिनले । तें माकडे नारियल तोडिले ।
कां आंधळैया हातीं पडिले । मोर्तीं जैसे ॥ १७५ ॥

किंबहुना तेयां शास्त्रे । जैसिं कुमारीहातीं दीधलीं शास्त्रे ।
कां अशौची मंत्रे । बीजे कथितीं ॥ १७६ ॥

तैसे ज्ञानजात तेयां । आणि काहिं आचरले गा धनंजया ।
तें आधये चि गेले वायां । जे चित्तहीन ॥ १७७ ॥

पैं तमोगुणिची राक्षसी । जे सद्बुद्धिते ग्रसी ।
मनाचा ठाउ चि पूर्सी । निशाचरि जे ॥ १७८ ॥

तिये प्रकृती वरिपडे जाले । द्व्याणौनि चिंतेचेनि कपाळे गेले ।
वरि तामसियेचां पडिले । मुखामाजि ॥ १७९ ॥

जेथ आशेचिये लाले । आंतु हिंसा जीभ लोले ।
तेविं चि संतोखाचे चाकले । अखंड चघली ॥ १८० ॥

जेथ अनर्थाचे कानवेहीं । अवाळुएं चाटिति निगे वाहिरि ।
जे प्रमादपर्वतीची दरी । सदा चि मातली ॥ १८१ ॥

जेथ द्वेषाचिया दाढा । कसासां ज्ञानाचा करिती रगडा ।
जें अंगस्तिगौवण मूढां । स्थूलबूद्धि ॥ १८२ ॥

ऐसे आसुरिये प्रकृतिचां तोंडीं । ते जाले गा भूतौंडी ।
जे बुडौनि गेले कुंडीं । व्यापोहाचां ॥ १८३ ॥

एवं तमाचिये पडिले गर्ते । न पवती चि विचाराचेनि हाते ।
हें असो ते गेले जेथ । ते शुद्धि ही नाहिं ॥ १८४ ॥

द्व्याणौनि अस्यतु इयें वायाणीं । काइसीं तेयां मूर्खाचीं बोलणीं ।
वायां वाढवितां काहाणी । सिणैल हान ॥ १८५ ॥

मग ते अज्ञानी जें काहीं शिकलेले असतात तें माकडांने तोडलेल्या नारलां
सारखे अथवा आंधब्याच्या हातात मोर्तीं पडल्यासारखे. निरर्थक समजावे.

त्यांचे शास्त्रज्ञान म्हणजे लहान मुलीचे हातीं दिलेली शास्त्रे किंवा
अपवित्र माणसाला दिलेले सबीज मंत्र हानिकारक होतात.

धनंजया, त्याचप्रमाणे, ज्यांचे चित्त स्वाधीन नाहीं, त्यांचे संपूर्ण
ज्ञान व जें काहीं त्यांनी आचरण केले असेल, तें संपूर्ण व्यर्थ जाते.

चांगल्या बुडीला ग्रासून टाकणारी, विवेकाचा ठावठिकाण नाहींसा
करणारी, व रात्रींत संचार करणारी जी तमोगुणरूपी राक्षसी,

त्या राक्षसी प्रकृतीच्या स्वाधीन होतात; नाना प्रकारच्या चिंतारूपी
गालफडांत ते सापडतात व ते तमोगुणयुक्त राक्षसीच्या तोंडांत पडतात.

ज्या तामसी प्रकृतीच्या मुखामध्ये आशा हीच लाळ आहे, त्यात लिडबिडलेली
हिंसारूपी जीभ तीत लोळत असते आणि असंतोषरूपी मांसाचे तुकडे निरंतर चवलते;

जी राक्षसी अनर्थाच्या कानांपर्यंत बाहेर वळून ओठ चाटीत असते.
ही राक्षसी दोषाच्या पर्वतांतील दरीं असून ती माजलेली आहे.

जिच्या द्वेषरूप दाढा कसखसा चावून ज्ञानाचा चुराडा करतात, जी अगस्ती ऋषींचे
आवर जो कुंभ, त्याप्रमाणे स्थूलबुद्धी लोकांना आसुरी मायेची गवसणी आहे.

असे हे, त्या असुरीप्रकृतीच्या तोंडांत बळी होतात
ते अज्ञानभ्रातीच्या डोहांत बुडून गर्क होतात.

या प्रमाणे ते तमोगुणाच्या खळग्यांत पडले; सद्विचाराच्या हातीं ते लागतच
नाहींत. इतकेंच नव्हें, तर ते कोठें जातात त्याचा देखील पत्ता लागत नाही.

म्हणून हे निष्फल वर्णन राहू दें. मूर्ख लोकांची कथा कशाला !
हिची लांबण लावल्याने वाणीला मात्र उगीच शीण होईल.

ऐसे बोलिले देवे । तेथ जी द्विणितले पांडवे ।
आइकै घाचा जेथ विसंवे । ते साधुकथा ॥ १८६ ॥

महात्मानस्तु मां पार्थ दैवीं प्रकृतिमाश्रिताः ।
भजन्त्यनन्यमनयो ज्ञात्वा भूतादिमव्ययम् ॥ १३ ॥

परंतु हे कुन्तीपुत्रा ! दैवी प्रकृतीचा आश्रय केलेले जे महात्मे आहेत भुतांचे आदि
कारण व क्षयरहित अशा मला जाणून, अनन्य मनाने युक्त होऊन निरंतर भजतात.

तरि जेयांचिये चौखटे मानसीं । मी होउनि असे क्षेत्रसंन्यासी ।
जेयां निदैलेयांते उपासी । वैराग्य गा ॥ १८७ ॥

जेयांचिया आस्थेचिया सद्गावा । आंतु धर्मु करी राणिवा ।
जेयांचिये मती ओलावा । विवेकाचा ॥ १८८ ॥

जे ज्ञानगंगे न्हाले । जे पूर्णता जेउनि धाले ।
जे शांतिसि जाले । पालव नवे ॥ १८९ ॥

जे परिणामा निघाले कोभ । जे धैर्यमंडपाचे खाभ ।
जे आनंदसमुद्री कुंभ । चुभळूनि भरिले ॥ १९० ॥

जेया भक्तिची येतुली प्रीति । जे कैवल्याते पळां यर द्विणति ।
जियांचिये लीळेमाझी नीति । जियाली दीसे ॥ १९१ ॥

जे आघवां चि करणीं । लेइले संयतिचीं लेणीं ।
जेयांचे चित्त गवसणी । व्यापका मज ॥ १९२ ॥

ऐसे जे महानुभाव । जे दैविये प्रकृतिचे दैवं ।
जे जाणौनियां सर्व । स्वरूप माझें ॥ १९३ ॥

मग घाढतेनि प्रेमे । मातें भजताति जे महात्मे ।
परि दूजेपण मनोधर्मे । सीतले नाहिं ॥ १९४ ॥

असे भगवान् श्रीकृष्ण म्हणाले, आणि अर्जुनही, म्हणाला, होय हो ! खरेच आहे.
पुन्हा देवांनीं म्हटले, जिथे घाणीला विश्रांती मिळते, ती साधुकथा आतां एका.

महात्मानः, तु, माम्, पार्थ, दैवीम्, प्रकृतिम्, आश्रिताः,
भजन्ति, अनन्यमनयः, ज्ञात्वा, भूतादिम् अव्ययम्

ज्यांच्या मनरूपी क्षेत्रांत मी क्षेत्रसंन्यासी होऊन राहतो, जे
निजले असां देखील वैराग्य त्यांची उपासना करीत राहते.

ज्यांच्या कल्कलीच्या चांगल्या वासनेत धर्म राज्य
करतो, विवेकाला त्यांच्या मनात ओलावा मिळतो.

जे ज्ञानरूप गंगेत स्नान करून अंतर्घात्य शुद्ध झाले, पूर्णतेचे भोजन
करून तृप्त झालेले, व शांतीला नवीन पालवी फुटल्याप्रमाणे शांत झाले,
जे पुरुष परिणामालां फुटलेले अंकुर आहेत, धैर्यरूपी मंडपाचे
जे देखणे स्तंभ, व ब्रह्मानंदसमुद्रात बुडवून भरलेले घट होत.

ज्यानां भक्तीचे असे वरदान लाभलेले, ते मोक्षाला 'पलीकडे हो'
असे म्हणतात; ज्यांच्या सहज आचरणातही नीति जिंतपणे नांदते;

ज्यांचीं सर्व इंद्रिये शांतीने शृंगारलेलीं असतात, म्हणूनच मी
व्यापक आहे, तरी त्यांचे चित्त मला संपूर्ण सांठवू शकते.

असे जे महान अनुभवाचे अधिकारी भक्त आहेत. ते दैवी
प्रकृतीचे दैव आहेत, ते माझ्या सर्व स्वरूपाला जाणतात.

आणि मग घाढत्या प्रेमाने ते महात्मे मला भजतात. तरी
देखील ज्यांच्या मनोधर्मासि द्वैतभावाचा स्पर्शही झाला नाहीं.